

**Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi / Region
and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences**
e-ISSN: 2667-7717 Haziran/June 2020, 3(1): 63-85.

Muhteva Açısından Namazdan Sonra Yapılan Tesbîhât ve Zikirler

The Contents Of The Tasbehat And Dhikr Made After The Prayer

Mahmut SANIR

Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doctorate Student, Atatürk University, Social Sciences Institute, Erzurum/Turkey
mahmutsanir@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3299-8800

Sadrettin BUĞDA

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslâmi İlimler Fak.,
İslâm Hukuku Anabilim Dalı
Assistant Professor, University of Muş Alparslan Faculty of Theology
Department of Islamic Law, Muş/Turkey
s.bugda@alparslan.edu.tr

ORCID ID: orcid.org 0000-0002-6135-8570

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 17 Mayıs / May 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Haziran / June 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Sanır, Mahmut, Buğda, Sadrettin “Muhteva Açısından Namazdan Sonra Yapılan Tesbîhât ve Zikirler / The Contents Of The Tasbehat And Dhikr Made After The Prayer”. *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3 / 1 (Haziran 2020): 63-85.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Copyright © Published by Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi /
Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Tevhîd ilkesinin tezâhürü olan tesbîhât, insanların Allah (c.c.) karşısındaki sorumluluğu ifa etmenin yanı sıra Allah (c.c.) tarafından insanlara verilen nimetlere karşı şükretmenin bir gereğidir. Bu bağlamda Müslümanlar da Allah (c.c.) ile manevî bağlarını güçlendirmek, kulluk vazifelerini ifa etmek, tevhîd inançlarını güçlendirmek, verilen nimetlere karşı şükretmek, belalardan korunmak, fitnelerden sakınmak ve Peygamber'in (s.a.v.) sünnetini hayatlarına tatbik etmek amacıyla Allah'ı (c.c.) zikir ve tesbih etmektedirler. Allah'ın (c.c.) varlığına ve birliğine inanan insanlar, kulluk bilincinden hareketle değişik zamanlarda farklı söz ve ifadelerle Allah'ı (c.c.) ta'zîmde bulunmaktadırlar. İnsanların Allah'ı (c.c.) zikrettiği ve O'nu tesbih ettiği zamanlardan biri de namaz ve sonrasında. Bu çalışma, namazdan sonra yapılan tesbîhâtın meşruiyeti ve muhtevasını âyet ve hadisler çerçevesinde konu edinmektedir. Söz konusu çalışma, temel kaynakları esas alarak mezkûr deliller çerçevesinde namazdan sonraki me'sûr tesbîhâtı başka bir ifadeyle Peygamber'in (s.a.v.) namazlardan sonra yaptığı ve başta sahabe olmak üzere ümmetine tavsiye ettiği tesbîhâtı ortaya koyup, alana olumlu anlamda katkıda bulunmayı amaç edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Namaz, Tesbîhât, Zikir, Duâ

Abstract

The Tasbihat, which is the manifestation of the principle of Tawhid, is a requirement of people to fulfill the responsibility towards Allah, in addition, giving thanks to the blessings given to people by God. In this context, Muslims chant and glorify Allah in order to strengthen their spiritual ties with Allah, to perform their duty of servitude, to strengthen their belief in tawhid, to thank the blessings given to them, to avoid troubles and mischief, and also to apply the sunnah of the Prophet (pbuh) to their lives. In addition, People who believe in the existence and unity of Allah, glorify Allah with different words and expressions at different times based on the consciousness of their servanthood. One of these times when people chant Allah and praise Him is before and after prayer. From this point of view, this study focuses on the legitimacy and content of the tasbihat performed after prayer within the framework of verses and hadiths. The study in question, within the framework of the evidence stated on the basis of the basic resources, aims to contribute positively to the field by revealing the tasbihat after the prayer, in other words, the tasbihat that the Prophet (pbuh) made after the prayers and recommended to his ummah, especially his Companions.

Keywords: Islamic Law, Prayer, Tasbihat, Remembrance (Dhkir), Invocation.

Giriş

Tesbîhât, Allah (c.c.) ile kul arasındaki irtibatı sağlayan önemli bir unsurdur. Bu irtibatın sağlanması için -ilâhî emrin gereği olarak- günde kılınan beş vakit namaz ile birlikte veya namaza müteakiben yapılan zikirler daha da önem arz etmektedir. Bu bağlamda kişi, günlük yaşamın beraberinde getirdiği meşguliyetler içerisinde namaz ile birlikte yapılan tesbîhâtlarla Allah (c.c.) ile irtibatını daha da güçlendirmektedir.

Âyet, duâ ve zikirlerin yer aldığı “kıyâm”, “rükû” ve “secdelerden” müteşekkil olan namaz ve akabinde yapılan tesbîhât; tevhîd bilincinin yerleşmesine ve Allah’ı (c.c.) hatırlatmasına neden olduğu gibi, huzurun ve sükûnetin de vesilesi olmaktadır. Tevhîd inancına sahip olan her bireyin, Allah’ı (c.c.) bütün menfi sıfatlardan tenzîh ve varlığın idrak edemediği aşkın niteliklerle takdîs etmesi bir zorunluluktur. Bu nedenle tesbîhâtın her insan için büyük önemi haizdir.

Tesbîhâtın önemine binaen namazı eda eden Müslümanlar vaktinin bir kısmını tesbîhâta ayırdığını bilinen bir hakikattir. Ancak bazıları tarafından yapılan tesbîhâtın sünnete uygun olarak ifa edildiğini söylemek mümkün değildir. Bu nedenle içerik bakımından sünnete daha uygun olan tesbîhâtın nasıl olduğunu ortaya koymak gerekli bir husustur. Dolayısıyla bu çalışmada farz ve nâfile namazların akabinde yapılan tesbîhâtın içeriği ayet ve hadisler çerçevesinde irdelenecektir.

Çalışmada hadis kaynaklarından istifade edilerek, İmam Nevevî'nin *el-Ezkâr* adlı eserindeki tertip ve düzen dikkate alınarak namazdan sonra yapılan tesbîhâtın muhtevası, hadislerde sabit olduğu şekliyle aktarılmaya çalışılacaktır. Arapçanın kendine has telaffuz özelliğinin muhafazası ve ezberleme esnasında oluşabilecek yanlış telaffuzun önlenmesi gayesiyle söz konusu zikir ve duâlar Latin harfleriyle değil Arapça harfleriyle verilmeye özen gösterilecektir. Ayrıca söz konusu çalışmada tesbîhâtlarla ilgili yer yer âlimlerin görüşlerine müracaat edilecek ve konular değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

1. Tesbîh Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

تَسْبِيح (Tespîh) kelimesi tef‘îl kalıbında olup “سبح” ve “سبحة” kökünden türemiştir. سبح ve سبحة kelimeleri sözlükte; “suda yüzüp gitmek, uzaklaşmak” gibi manalara gelmektedir.¹ Çoğulu تسبيحات olan تسبيح kelimesi ise takdîs etmek yüceltmek ve övmek anlamlarına gelmektedir.² Terim olarak tesbîh; Allah’ı (c.c.) tüm imkân ve hudûs sıfatların çelişkilerinden/eksiklerinden tenzîh etmektir.³ Başka bir ifadeyle Allah’ı (c.c.) zatına lâyık olmayan her türlü nâkıs sıfatlardan arındırmaktır. Tesbîh, genel anlamda tüm zikirler için kullanıldığı gibi nâfile namazlara da itlâk edildiği görülmektedir.⁴

2. Tesbîhât ile Zikirlerin Meşruiyeti ve Fazileti

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye

¹ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, “sbh” *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr ‘Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâ'în, 1407/1987), 1/372; Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “sbh” *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1994), 2/470.

² Tesbîhât kelimesinin luğavî, Şer‘î ve örfî manaları için bk. İhsan Akay, “Teori ve Pratikte Namaz Sonrası Tesbîhât”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2017/1), 151-152.

³ تنزيه النسيح: تنزيه الحق عن نقائص الإيمان والحدوث Ebü'l-Hasan Seyyid Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fadile, t.y.), 52.

⁴ Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mes‘ûd Abdulhamîd- Muhammed Fâris (Beyrut: Dâru'l-Ma‘rife, 1379/1960), 2/575.

yarattım"⁵ ayetinin bir gereği olan kulluk ancak Allah'ı (c.c.) zikretmekle, pekiştirilebileceğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda insan hayatında dünya ve ahiretteki mutluluğu için tesbîhât ve zikirler büyük önem arz ettiği bilinen bir hakikattir. Zira dünya hayatında tesbîh ve zikir insanlar için mutluluk ve teselli kaynağı olduğu gibi, ahirette de necâtin vesilesidir. Âlimler, "Size amellerinizin en hayırlısını, sahibinizin (Allah) katında en temiz, derecelerini en çok yükselten ve sizin için (Allah yolunda) altın ve gümüş infak etmekten daha hayırlı olanı, düşmanlarınızla (muhârebe meydanında) karşılaştığımızda onların boyunlarını vurmanızdan ve onların sizin boyunlarınızı vurmalarından daha faziletli olanından haber vereyim mi?" Sahâbe, "Evet" (ya Resûlullah) dediler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): "Zikrullah'tır (Allah'ı zikretmektir)" buyurdu".⁶ Bu hadisi delil getirerek bazı durumlarda Allah'ı (c.c.) anma ve tesbîh etmenin cihattan daha evla olduğunu söylemişlerdir.⁷

Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyetinde ve müteaddit hadislerde zikrin meşruiyetine, faziletine ve önemine değinilmektedir. Zikrin meşruiyetine ve önemine delâlet eden bazı âyet ve hadisler şu şekilde sıralanabilir:

Allah (c.c.), *وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُم مَّغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا* "Allah'ı çokça zikreden erkekler ve çokça zikreden kadınlar için Allah, bunlar için bir mağfîret ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır"⁸ buyurmaktadır.

Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923), "kalbiyle, diliyle ve vücudun diğer azalarıyla Allah'ı (c.c.) zikir eden erkek ve bayanlar" şeklinde mezkûr âyeti tefsir etmektedir.⁹ Onun izâhatı dikkate alındığında zikrin sadece dil ile değil, farklı nesnelere de yapılabileceği görülmektedir. Vâhidî (öl. 468/1076), İbn Abbâs'ın (r.a) "Allah'ı (c.c.) çokça anan erkekler ve kadınlar" cümlesinden kastedilenlerin; namazlara müteakiben, sabah, akşam, yatakta, uykudan uyandığında ve eve girip çıktığında Allah'ı (c.c.) zikredenler şeklinde tefsir ettiğini aktarmaktadır.¹⁰ Başka bir ifadeyle Allah (c.c.), kendisini her an tefekkür eden ve onu zikreden kişilerin ma'siyetlerini affeder ve onlara mükâfat verir. Ancak şunu belirtmek de önemli bir husustur: Kişi ömrünün her anında Allah'ı (c.c.) tesbîh edebilir ve zikir yapabilir fakat hutbenin dinlenilmesi ve def-i hacette bulunulması anı gibi bazı zaman ve durumlar istisna tutulmuştur. Kişinin söz konusu durumlarda tesbîh ve zikretmesi caiz görülmemiştir.¹¹

Tesbîh ve zikrin meşruiyetine delâlet eden ayetlerden biri de *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا ۖ وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا* "Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin. Onu sabah akşam tesbîh edin"¹² ayetidir. Kimileri ayette geçen "سَبِّحُوهُ" kelimesini namaz ve duâ olarak değerlendirdiler de ¹³ "سَبِّحُوهُ" kelimesinin diğer tesbîh çeşitlerine de delâlet ettiğini söylemek mümkündür.¹⁴

⁵ ez-Zâriyât 51/56.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen (Sünenü İbn Mâce)*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Edeb", 53 (No. 3790); Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî *es-Sünen (Sünenü't-Tirmizî)*. thk. Beşşâr 'Avâd (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "De'avât", 6 (No. 3377).

⁷ *el-Mevsûa'tu'l-fikhiyye el-Kuveytiyye* (Kuveyt: Vizârtu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1404-1424/1984-2004), 21/223.

⁸ el-Ahzâb, 33/35.

⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 4020/2000), 20/269.

¹⁰ Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, thk. Süleymân b. İbrâhîm b. Muhammed el-Husayn vd. (Riyad: 'İmâdetu'l-bahsi'l-İlmiyyî, 1430/2009), 18/ 218.

¹¹ *el-Mevsûa'u'l-fikhiyye*, 21/222.

¹² el-Ahzâb, 33/41-42.

¹³ Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şâhîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 3/473.

¹⁴ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Dımâşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414/1994), 4/330.

Tesbîh ve zikrin meşruiyet ve faziletine delâlet eden diğer bir âyet de şudur: **وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ ﴿٥٦﴾ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ** “Onların (müşriklerin) söylediklerinden dolayı göğsünün daraldığını biliyoruz. O halde sen şimdi Rabbini hamd ile tenzîh et ve (Rabbine) secde edenlerden ol.”¹⁵ Bu ayet tesbîh ve zikrin meşruiyetine delâlet ettiği gibi, onların hikmetine de delâlet etmektedir. Zira âyet, tesbîh ve zikrin başkalarının verdiği sıkıntıdan kurtulmanın ve kalbin sükûnet bulmanın bir vesilesi olduğunu göstermektedir.¹⁶

Genel olarak Müslüman bireyler sıkıntı ve musibet anında daha önce zihnine kodlamış tesbîh ve zikri hatırlayarak onları icra ederler. Böylelikle onlar hem Allah (c.c.) ile olan bağına güçlendirirler hem de sükûnet bulurlar. Ancak şeytan, insanlara verdiği vesveseyle çoğu kez bunları unutturarak insanları zikrin faziletinden mahrum bırakır. Şeytanın yaptığı mezkûr menfi eylem de zikrin önemini ortaya koymaktadır. Nitekim Allah (c.c.) bu hususta şöyle buyurmaktadır: **اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ ۗ إِنَّهُ كَانَ خَالِئًا مِمَّا يَفْعَلُونَ** “Şeytan onları etkisi altına alıp kendilerine Allah’ın zikrini unutturmuştur.”¹⁷

أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ “Bilesiniz ki kalpler ancak Allah’ı anmakla sükûnet/huzur bulur.”¹⁸ âyeti de zikrin önemine ve faziletine delâlet ettiği gibi, zikrin insana sağladığı huzur ve itmi’nânın açık bir göstergesidir.

Tesbîh ve zikrin meşruiyetine ve faziletine delâlet eden bazı hadisler şöyle sıralanabilir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Rabbini zikreden kimseyle zikretmeyenin misali ölü ve diri misali gibidir.”¹⁹ Rivayet edilen bu hadisten anlaşılan şey; zikir, insana manevî bir hayat verir ve ahirette de kendisine fayda sağlar. Zikir etmeyen kişi de ölü insan misali gibi ne dünyada kendisine manevî ve psikolojik yarar sağlayacaktır ne de ahirette kendisine bir faydası olacaktır. Başka bir ifadeyle nasıl ki insan öldükten sonra kendisine yarar sağlayacak bir şey yapamıyorsa, zikirten mahrum olan kişi de dünyada işlediği günahlara karşı, ahirette kendisine kefarete olacak bir iş yapmamış olacaktır.

İbn Ömer’in (r.a.) rivayet ettiği şu hadis de zikrin meşruiyetine ve faziletine delâlet etmektedir: “Peygamber (s.a.v.), ben size bunlardan (Necd taraflarına seriyeye gönderilenlerden) daha fazla ganimet alan ve daha hızlı dönen bir topluluğu bildireyim mi? Onlar, sabah namazına hazır bulunan ve akabinde oturup güneş doğana kadar Allah’ı zikreden kimselerdir.”²⁰ Başka bir hadiste de sahâbe, “Keşke hangi malın daha hayırlı olduğunu bilseydik de onu edinseydik” sorusuna Resûlullah (s.a.v.), “Zikreden dil” diye cevap verir.²¹

Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivayet edilen şu hadis de zikrin meşruiyetine delâlet etmektedir: “Kim günde yüz defa “subhânallâhi ve bi-hamdihî” dese, denizköpüğü kadar bile günahı olsa tamamı bağışlanır”²²

Görüldüğü gibi yukarıda zikredilen âyet ve hadislerin tamamı tesbîh ve zikrin meşruiyetine, faziletine ve önemine delâlet etmektedir. Bunların yanı sıra tesbîh ve zikrin meşruiyetine ve önemine delâlet eden başka birçok âyet ve hadis bulunmaktadır. Ancak

¹⁵ el-Hicr, 15/97-98.

¹⁶ Teceli Karasu, Aslan Ali Demirkol. “Üstün Yetenekli Öğrencilerin İhtiyaç Duydukları Manevi Danışmanlık Hizmetleri Üzerine Bir İnceleme”, *Din ve Bilim* 1/2 (Aralık 2018), 116.

¹⁷ Mücâdele, 58/19.

¹⁸ er-Rad, 13/28.

¹⁹ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *Câmi ‘u’l-sahîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001), “De’avât”, 66 (No. 6407).

²⁰ Tirmizî, “De’avât”, 109 (No. 3561).

²¹ Tirmizî, “Tefsîr”, 10 (No. 3594).

²² Buhârî, “el-Cum‘a”, 217 (No. 6405); Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi ‘u’l-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ’it-Türâsî’l-‘Arabîyyî, ts.), “Zikir”, 2691.

2.1. Farz Namazdan Sonra Tesbîh ve Zikrin Meşruiyeti ve Fazileti

Yukarıda genel olarak zikrin meşruiyetine dair delillerin bir kısmı zikredilmişti. Burada ise, namazdan sonra yapılacak tesbîh ve zikrin meşruiyetine ve faziletine delâlet eden ayet ve hadislerin bir kısmı ele alınacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'de namazdan sonra icra edilen tesbîhâtın muhtevasına başka bir ifadeyle hangi tesbîh ve zikrin yapılacağına açık bir şekilde işaret edilmemektedir. Ancak namazdan sonra yapılan tesbîh ve zikrin meşruiyetine delâlet eden âyetlerin varid olduğu görülmektedir.

Namazdan sonra yapılan tesbîh ve zikrin meşruiyetine delâlet eden âyetlerden bazıları şunlardır:

1. *Gecenin bir kısmında ve secdelerin (namazların) ardından O'nu (Rabbini) tesbîh et*²³ âyetinde geçen *فَسَبِّحْهُ* kelimesi namazlara müteakiben yapılan tesbîh ve zikrin meşruiyetini göstermektedir. Zira *فَسَبِّحْهُ* kelimesi matufu aleyh olan *وَمِنَ اللَّيْلِ* yani gecenin bir kısmında yapılan zikrin meşruiyetine delâlet ettiği gibi, matuf olan *وَأَذْبَارَ السُّجُودِ* yani namazdan sonraki tesbîh ve zikrin meşruiyetine de delâlet etmektedir. Ayrıca İbn Abbâs (r.a.) ve Mücahid (öl. 103/721) bu âyette geçen *فَسَبِّحْهُ* ifadesinden maksadın, namazlardan sonra yapılan zikre işaret ettiğini belirtmişlerdir.²⁴ İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148) ve İbn Kesîr (öl. 774/1373) ise, söz konusu âyette geçen *فَسَبِّحْهُ* ifadesiyle kuvvetle muhtemel kastedilen şeyin; namazdan sonra yapılan zikirler olduğunu belirtmişlerdir.²⁵

2. *فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَىٰ* *Namazı bitirdiğiniz zaman ayakta, otururken ve yan yatarken Allah'ı zikredin. İtmi'nân bulduğunuzda (güvene kavuştuğunuzda) namazı (tam erkânı ile) kılın. Şüphesiz namaz, müminler üzerine vakitleri muayyen bir farzdır.*²⁶ âyeti de özeldir korku namazının akabinde genelde de farz namazdan sonra zikrin meşruiyetine delalet eden bir delil olduğu söylenebilir. İbn Kesîr (r.a.), korku namazının dışındaki diğer beş vakit namazların akabinde Allah'ı (c.c.) zikretmenin meşru olduğu gibi korku namazının akabinde de Allah'ı (c.c.) zikretmenin meşru olduğunu belirterek, korku namazının ardından yapılacak zikrin, diğer namazların akabinde yapılacak olan zikirden daha müekked olduğunu ifade eder. O, diğer namazlarda yapılması yasaklanan hareketlerin korku namazında mubâh kılınması ve bazı rükünlerin terkedilmesine ruhsat verilmesi, bu namazın akabindeki zikirlerin diğer namazlardan sonraki zikirlerden daha da müekked kılındığını belirtir.²⁷ Birçok müfessir de âyette geçen *فَادْكُرُوا اللَّهَ* "Allah'ı zikredin" ifadesinden maksadın, namazların akabindeki

²³ Kâf, 50/40. Âlimlerden bazıları *فَسَبِّحْهُ* kelimesinde kastedilen şeyin gece vaktinde yapılan tesbîh olduğu söylemişlerdir. Diğer bazıları *فَسَبِّحْهُ* kelimesinden maksat başta teheccüd olmak üzere gece kılınan nafil namazların tamamı olduğunu belirtirken, bazıları da yatsı namazı olduğunu ifade etmişlerdir. Bazı âlimler de bundan maksat sabah namazından önceki ve akşam namazından sonraki iki rekât sünnet namazları olduğunu söylemişlerdir. Bazısı da farz namazların akabindeki yapılan tesbîh olduğunu ifade etmişlerdir. bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 22/377-381; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk, Ahmed el-Berdûnî vd. (Kahire: Dâru'l-kutubi'l-Misriyye, 1384/1964), 9 (1)/25; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki şavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabi, 1407/1987), 4/392.

²⁴ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 22/381.

²⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâm*, 9 (1)/26; Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1424/2003), 4/162; İsmâil b. Kesîr Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Dâru Taybe li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1420/1999), 7/410; Ebü Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Beğavî, *Me'âlimu't-tenzil fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed en-Nemir vd. (b.y.: Dâru Taybe, 1417/1997), 7/366.

²⁶ en-Nisâ, 4/103.

²⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2/403.

tesbîh, tahmîd, tekbîr vb. zikirler olduğunu belirtmişlerdir.²⁸

Birçok hadis de namazdan sonra yapılan tesbîh ve zikrin meşruiyet ve faziletine delâlet etmektedir. Bu hadislerden bazıları şunlardır: Resûlullah'a (s.a.v.) "*Hangi duâ kabule daha yakındır*" diye sorulunca, Resûlullah (s.a.v.), "*gecenin sonunda ve farz namazlara müteakiben yapılan duâlardır*"²⁹ şeklinde cevap verir. Mezkûr hadis, hem duânın meşruiyetine delâlet etmekte hem makbul olma ihtimali daha fazla olan zamanı da göstermektedir.

Muğire b. Şu'be'den (r.a.) rivayet edilen şu hadis de namazdan sonra yapılan tesbîh ve zikrin meşruiyetine delâlet etmektedir. Muğire b. Şu'be (r.a.), Resûlullah'ın (s.a.v.) farz namazların akabinde şöyle dediğini: *وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، وَلَهُ الْمُلْكُ، وَلَهُ الْحَمْدُ، وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، وَلَا يُنْفَعُ ذَا الْجَدِّ مِنْكَ الْجَدُّ* rivayet etmektedir.³⁰ Mezkûr hadiste Resûlullah'ın (s.a.v.) namazdan sonra bilfiil zikirleri icra etmesi zikrin önemine delâlet ettiği gibi Resûlullah'ın (s.a.v.) hangi duâyı yaptığını da ortaya koymaktadır.

Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edilen şu hadis de namazdan sonra yapılan tesbîh ve zikrin hem meşruiyetine hem faziletine delâlet etmektedir: Fakir sahâbelerden bir grup Resûlullah'a (s.a.v.) gelerek: "*Ey Allah'ın Resûlü! Zenginler (sahip oldukları mallardan infakta buldukları için) cennetin kalıcı ve yüksek makamlarını kazandılar. Biz namaz kıldığımız gibi onlar da namaz kılıyor, oruç tuttuğumuz gibi onlar da oruç tutuyorlar. Fakat onların (zenginlerin) ihtiyaçlarından fazla malları olduğu için bu mallarıyla hac ve umre yapıyor, (mâlî) cihatta bulunuyor ve tasadduk ediyorlar. Resûlullah(s.a.v.) bunun üzerine "Sizinle aynı ameli işleyenler hariç sizi (hayırda) geçenlere (zengin müminlere) yetiştirecek, sizden sonra gelenler ise size ulaşmayacak, manevi olarak içinde yaşadığımız toplumun en üstünü kılacak amelleri size bildireyim mi? (Sözü ettiğim ameller) her namazın akabinde otuz üç defa tesbîh, tahmîd ve tekbîr getirin."* buyurdu. (Kaç defa söyleneceği hususunda) ihtilafa düştük. Bizden bazıları otuz üç defa tesbîh, otuz üç defa tahmîd ve otuz dört defa tekbîr getireceğimizi söylediler. Bunun üzerine Resûlullah'a (s.a.v.) geldim (bunları nasıl yapacağımızı sordum), Resûlullah (s.a.v.) "*Her birinden otuz üç defa olacak şekilde "Subhânallah", "Elhamdulillâh" ve "Allah-u Ekber" söyleyeceksiniz*" buyurdu.³¹ Namazlardan sonra yapılan tesbîh ve zikrin meşruiyetine ve faziletine delâlet eden diğer bir hadis de şudur: "*Kim bütün namazların akabinde otuz üç defa سبحان الله otuz üç defa الحمد لله otuz üç defa da لا إله إلا الله وحده لا شريك له، له الملك وله الحمد وهو على كل شيء قدير* derse -ki bu doksan dokuz eder- ve akabinde *لا إله إلا الله وحده لا شريك له، له الملك وله الحمد وهو على كل شيء قدير* söyleyerek yüze tamamlarsa günahları denizköpüğü kadar dahi olsa af olunur."³²

Ayet ve hadislerin yanı sıra farz namazlardan sonra yapılan tesbîh ve zikrin meşruiyeti hususunda icmâ' da bulunmaktadır.³³ Dolayısıyla tesbîhât ve zikirlerin meşruiyeti hem nasslarla hem de icmâ' ile sabittir.

2.2. Nâfile Namazdan Sonra Tesbîhâtın Meşruiyeti

Bazı hadislerde, "farz" veya "nâfile" ayrımı olmaksızın, farz namazlara mahsus olan zikirler kastedilerek; "Resûlullah (s.a.v.) her namazdan sonra şu zikirleri yapardı" ifadesinin

²⁸ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrahim vd. (Riyad: Dâru'l-vatan 1418/1997), 1/474; Alâuddîn Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lubâbu't-te'vîl fi me'ânî't-Tenzîl*, thk. Muhammed Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 1/422; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *Tahrîru'l-manâ's-sedîd ve tenvîru'l-'akli'l-cedîd min tefsîri'l-Kitâbi'l-Mecîd* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye li'n-Neşr, 1984), 5/188.

²⁹ Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), "De'avât", (No. 3499).

³⁰ Buhârî, "Ezân", 153 (No. 844); Müslim, "Mesâcid", 137.

³¹ Buhârî, "Ezân", 152 (No. 843); Müslim, "Mesâcid", 595.

³² Müslim, "Mesâcid", 597.

³³ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî *Hilyetu'l-ibrâr ve şîaru'l-ahyâr fi telhîsi'd-de'âvât ve'l-ekzâr el-müstahabbe fi'l-leyli ve'n-nehâr*. thk. Abdulkâdir el-Arnâût (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994), 9.

kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu gibi ifadelerden; hem farz, hem de nâfile namazlarından sonra tesbîhâtın yapılabileceğine yönelik bir meşruiyetin bulunduğu söylenebilir. Ancak Müslim'in Ka'b b. Acre'den (r.a.) rivâyet ettiği bir hadise göre; söz konusu zikirlerin bazılarının farz namazlardan sonra yapılması açıkça ifade edilmiştir. Binaenaleyh -mutlakı mukayyede hamli kuralınca- "mutlak" olarak zikredilen hadisler, "mukayyede olanlara" hamledilmek suretiyle tesbîhâtın farz namazın akabinde yapılması tavsiye edilen bir ibadet olduğu belirtilmiştir.³⁴

Tesbîhâtın sadece farz namazından sonra yapılacağı hususu bazı fıkî eserlerinde de açıkça belirtildiği görülmektedir. Örneğin; Malîkî âlimlerinden İbn Nâcî (öl. 839/1435), (Mâlikî) mezhebin zahirine göre, (otuz üçer defa Subhânallah, Elhamdullillâh ve Allah-u Ekber...) zikirlerin nâfile namazlara değil, farz namazlara mahsus olduğunu ifade etmektedir.³⁵

3. Tesbîhâtın Muhtevası

Müslümanların mendûb, mustahab ve zevâid olarak telaki edilen ibadet konularında Peygamber'e (s.a.v.) ittiba etmeleri önem arz etmektedir. Dolayısıyla namazlardan sonra yapılan tesbîh ve zikirlerde de Peygamber'e (s.a.v.) ittiba etmek ve Onun yaptığı tesbîh ve zikirleri icra etmek her Müslüman için önemli bir husustur. *لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا* "İçinizden Allah'ın lütfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah'ta güzel bir örneklik vardır."³⁶ ayeti de yapılan tesbîh ve zikirde Peygambere tabi olmanın ve Onun yaptığı şekilde icra etmenin önemine bir işaret olduğunu söylemek mümkündür.

Namazdan sonra Sünnette varid olan zikirlerin/tesbîhâtın içeriğine girmeden, konuyla alakalı bilinmesi gereken bazı önemli hususlara değinmek konunun daha iyi anlaşılmasına vesile olacaktır.

İbadetlerde aslanan tevkîfliktir³⁷ kuralınca ibadetler, nasslarda belirtildiği şekilde ifa edilmelidir. Diğer bir ifadeyle ibadetler taabbudîdir. Yani, hikmet ve gerekçeleri akıl ile idrak edilmeyen hükümler kabilindedir. Taabbudîliğin esas olduğu ibadetlerin yapılış şekilleri ancak nassların bildirmesiyle öğrenilebilir. Dolayısıyla ibadetlerin kabul olabilmesi için nasslarda tayin edildiği şekliyle ifa edilmeleri önemli bir husustur.

Resûlullah'ın (s.a.v.) gerek fiili gerek kavli gerekse de takrîrî sünnetinde ibadetlerin pratik boyutu müşahede edilmektedir. Örneğin Resûlullah'ın (s.a.v.) "Namazı benim kıldığım şekilde kılın"³⁸ ve "Hac menasikini benden alınız (öğrenin)"³⁹ hadislerinde ibadetlerin pratik boyutu ortaya konulduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle Resûlullah (s.a.v.) sadece ibadetlerin torik kısmını ortaya koymamakta; aynı zamanda ibadetlerin yapılış şeklini pratiğiyle de göstermekte ve ibadetlerin tatbiki hususunda kendisine tabi olunmasını emretmektedir. Dolayısıyla Resûlullah (s.a.v.) hac ve namaz gibi farz ibadetleri ve sünnet olan diğer namazları nasıl ifa etmiş ise Müslümanların aynı şekilde bu ibadetleri icra etmeleri bir zorunluluktur. Tesbîh ve zikir gibi sünnet olan diğer ameli şeylerde de Müslümanların Peygamber'e (s.a.v.) tabi olmaları Peygamber'in (s.a.v.) yaptığı şekilde

³⁴ İbn Hacer, *Fehu'l-Bârî*, 2/328.

³⁵ Kâsım b. İsa İbn Nâcî, *Şerhu İbn Nâcî et-Tenûhî âlâ metni'r-Risâle*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007), 2/481.

³⁶ el-Ahzâb, 73/21.

³⁷ İbn Hacer, *Fehu'l-Bârî*, 2/80; Abdullah b. Mâni' el-Uteybî, *Nitâcu'l-fikr fi ahkâmî'z-zikr* (Riyad: Dâru't-Tedmuriyye 2014), 176.

³⁸ Buhârî, "Ezân", 18 (No. 631).

³⁹ Müslim, "Hacc", 1297.

yapmaları gerekli bir husustur.⁴⁰

Hem âlimlerin, farz veya nâfile ayrımı yapmaksızın ibadetlerin ifa edilmesi hususunda gösterdikleri hassasiyetin ortaya konulması hem de meselenin öneminin anlaşılması için konunun şu örneklerle somutlaştırılması uygun olacaktır:

Hanefî âlimler, “ve celle senâûke” cümlesinin içinde bulunduğu rivayetin zayıf olduğunu gerekçe göstererek “Subhâneke” duâsı okunduğunda “ve celle senâûke” ifadesinin okunamayacağını ifade etmişlerdir. Onlar, mezkûr ifadenin okunması durumunda namaza bir beşer sözü katılmış olması ihtimali olduğunu belirterek bu ihtimalden kurtulmak için de mezkûr ifadenin okunmaması gerektiğini söylemişlerdir.⁴¹ İmam Nevevî'nin kunût duâsının lafızları hususunda yaptığı şu değerlendirmesi: “Bu duânın lafızları sünnette varid olmadığı şekilde fıkıh kitaplarında değiştirilmiş olarak yer almaktadır. Zikirlerin lafızları Resûlullah'tan (s.a.v.) rivâyet edildiği şekliyle korunması gerektiği için hadislerle uygun olarak zikrettiğimi esas al!”⁴² söz konusu meselenin diğer bir örneğidir. Hem Hanefî âlimlerin konu hakkındaki tutumları hem Nevevî'nin yaklaşımı zikirlerin Sünnette varit olduğu şekliyle yapılmasının önemini ortaya koymakta ve bu hususta âlimlerin konuyu ne kadar önemsediklerini göstermektedir.

Şunu da ifade etmekte yarar vardır: Namazlardan sonra yapılan tesbîh ve zikirlerin vakti gibi lafızları da mukayyettir.⁴³ Başka bir ifadeyle namazlardan sonra icra edilen tesbîh ve zikirlerin lafızları şâri' tarafından belirlenmiştir. Dolayısıyla genel manada tüm mukayyed tesbîh ve zikirler özeldir ise namazdan sonra yapılan tesbîh ve zikirler, Resûlullah'tan (s.a.v.) rivâyet edildiği şekilde tatbik edilmeli; çıkarma veya ekleme yapılıksızın lafızları olduğu gibi muhafaza edilmelidir. Nitekim Resûlullah (s.a.v.), Berâ b. Âzib'e (r.a.) yatmadan önce okumasını tavsiye ettiği duânın bir kısmını *الَّذِي أُرْسَلْتُ* şeklinde öğretmişti. Berâ b. Âzib ise, “نَبِيِّكَ” kelimesi yerine “رَسُولِكَ” kelimesini koymak suretiyle *الَّذِي أُرْسَلْتُ* şeklinde söz konusu duâyı okuyunca, Resûlullah (s.a.v.) “Hayır, *الَّذِي أُرْسَلْتُ* şeklinde okuman gerekir” diye Berâ b. Âzib'i (r.a.) uyardı.⁴⁴

Hafız İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) söz konusu hadisi şerh ederken, zikirlerle ilişkin şu değerlendirmede bulunmuştur: “Resûlullah'ın (s.a.v.) “Nebi” kelimesi yerine “Resûl” kelimesini kullanan kişiye gösterdiği tepki, zikirlerin lafızları “tevkîfi” olup, kendine mahsus özellikleri ve sıraları mevcuttur, dolayısıyla onlara kıyas dâhil olamaz şeklinde yorumlanabilir. Bu nedenle lafzın varid olduğu şekilde korunması zorunludur.”⁴⁵ Ayrıca Malikî fakih el-Adevî de (öl. 1189), namazdan sonra yapılan tesbîh ve zikirlerde Resûlullah'tan (s.a.v.) rivâyet edildiği şekilde lafızlara bağlı kalınmasının önemine dikkat çekmektedir.⁴⁶

3.1. İstiğfar ve Tehlîl

Resûlullah'ın (s.a.v.) namazın sonunda iki tarafa selam verdikten sonra üç defa istiğfarda bulunduğu Sevbân'nın (r.a.) rivâyet ettiği hadislerle sabittir. Sevbân (r.a.), “Resûlullah (s.a.v.) namazdan ayrıldığında (namazdan selem verdikten sonra) üç defa *اسْتَعْفَرَ*

⁴⁰ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 6/112.

⁴¹ Zeynuddîn b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 1/328.

⁴² Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/495.

⁴³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 2/328; Ali b. Ahmed el-Adevî, *Hâşiyetu'l-Adevî, 'alâ Şerhi Kifâyeti't-tâlîbi'r-Rabbânî*, thk. Yusuf el-Bikâ'î (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994), 1/284.

⁴⁴ Buhârî, “De'avât”, 76 (N0. 6311).

⁴⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 6/112.

⁴⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 2/328; Adevî, *Hâşiyetu'l-Adevî*, 1/284.

الله akabinde de *تَبَارَكْتَ يَا ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ* şeklinde rivayette bulunmaktadır.⁴⁷ Söz konusu hadisin ravilerinden Evzâ'î, (r.a.) (öl. 157/774) kendisine istiğfarın nasıl getirileceğini sorulunca; *استغفر الله* şeklinde cevap vermiştir.⁴⁸ Evzâ'î'nin, (r.a.) verdiği cevaptan da anlaşıldığı üzere, -sabah ve akşam vakitlerinde kılınan namazlar haricinde- selamdan hemen sonra üç defa istiğfarda bulunmak sünnettir.⁴⁹

Namazdan sonra icra edilen tesbîhâtın ilk zikrinin istiğfar olduğunu, fakihlerin konu hakkındaki ifadelerinden de anlamak mümkündür. Nitekim Malikî âlim Kalşânî (öl. 863/1459), Resûlullah'ın (s.a.v.) selam verdikten sonra "Estağfirullâh" dediğini aktarmaktadır.⁵⁰ Kadı Ebû Tayyib (öl. 450/1058), Sevbân'nın (r.a.) rivâyet ettiği hadisi delil getirerek namazın sonunda selam verildikten sonra "Estağfirullâh" ile zikre başlanmasının müstehab olduğunu belirtmektedir.⁵¹ İki tarafa selam verildikten sonra "Estağfirullâh" ile tesbîh ve zikirle başlanmasını söyleyen âlimlerden biri de Hanbelî fakihlerden İbn Kudâme'dir (öl. 620/1223). İbn Kudâme, kişi selâm verdikten sonra üç defa "Estağfirullah" ve "Allahumme ente's-selâmu..." söyleyeceğini ifade etmektedir.⁵²

Yukarıda da değinildiği gibi sabah ve akşam namazından sonra ilk olarak "Estağfirullâh" ile tesbîh ve zikre başlanılmamaktadır. Ebû Zer'in (r.a.) rivâyet ettiğine göre; sabah ve akşam⁵³ namazlarında iki tarafa selam verildikten sonra, konuşmadan ve namazdaki oturuş şeklini bozmadan *لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* "Allah'tan başka (kendisine hakkıyla ibadet edilecek başka) ilâh yoktur, ortağı yoktur. O birdir/tekdir ve ortağı yoktur. Mülk O'nundur, hamd O'na mahsustur. O'nun gücü her şeye yeterdir"⁵⁴ şeklinde varit olan zikrin on defa tekrar edilmesi tavsiye edilmiştir. Hâris b. Müslim babasından (r.a.) rivayet ettiği hadiste ise Resûlullah (s.a.v.) Hâris'in babasına sabah ve akşam namazından sonra yedi defa da *اللَّهُمَّ اجْزِنِي مِنَ النَّارِ* "Ey Allah'ım! Beni cehennemden

⁴⁷ Buhârî "Ezân", 153 (No. 542); Müslim, "Mesâcid", 591.

⁴⁸ Buhârî "Ezân", 153 (No. 542); Müslim, "Mesâcid", 591. Müslim'in İbn Abbas'tan rivâyet ettiği "Ben Resûlullah'ın (s.a.v.) namazının tekbirle (bazı rivâyetlerde zikirle) bittiğini öğrenirdim" hadisinden, namazda selam verildikten hemen sonra tekbir getirmenin meşru olduğu anlaşılmaktadır. Âlimlerin mevzu bahis hadise getirdikleri açıklamalara bakıldığında; İbn Abbas'ın o devirde henüz küçük yaşta olup, bu ibadetin müdavimi olmadığı gibi, Resûlullah'tan (s.a.v.) uzak arka saflarda bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla İbn Abbas'ın işittiği tekbirin, tesbîh ve tahmîdden önce otuz üçer, yirmi beşer, on birer ve onar defa söylenmesi tavsiye edilen tekbirlerin olması mümkündür. Yani Resûlullah, (s.a.v.) namazların akabinde söylenmesi sünnet olan tesbîh ve tahmîdden önce tekbirle başladı. Resûlullah'ın (s.a.v.) tesbîh, tahmîd ve tekbirleri günümüzde olduğu gibi devamlı mezkûr sıralama ve tertip ile yapmadığını nakleden rivâyetler, bu ihtimali destekler niteliktedir. Diğer bir ihtimal de tekbir ile kastedilen şeyin zikir olmasıdır. Yani bu ihtimale göre; İbn Abbas, namazın bittiğini Resûlullah'ın (s.a.v.) yüksek sesle zikir yapmasından anlamaktadır. bk. Askalânî, *Fethü'l-Bârî*, 2/326; Ebû Muhammed Mahmut b. Ahmed Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu'l-kârî şerhu Sahihî'-Buhârî* (Beyrut: Dâru l'Hyâi't-Türâsî'l-'Arabîyyi, ts.), 6/126; Ali b. Sultan Nureddin el-Kârî, *Mürkâtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-mesâbih* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1422/2002), 2/760.

⁴⁹ Ayrıca bk. Akay, "Teori ve Pratikte Namaz Sonrası Tesbîhât", 154.

⁵⁰ Muhammed b. Muhammed Sâlim eş-Şenkîfî, *Levâmî'u'd-durer fi hetki estâri'l-Muhtasar*, thk. Dâru'd-durer (Nuvaşut: Dâru'r-Rıdvân, 1436/2015), 2/153.

⁵¹ Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/487.

⁵² Ebû Muhammed Muvaffakudin Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *Umdetu'l-fıkḥ*, thk. Ahmed Muhammed Azzûz (b.y.: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1425/2004), 1/25.

⁵³ İkinci namazının akabinde bu cümlelerin on defa tekrarlanarak söyleneceğine dair bilgi, Nesâî'nin *'Amelu'l-yeom ve'l-leyl* adlı eserinde rivâyet ettiği hadise dayanmaktadır. Söz konusu hadisi rivâyet eden Nesâî hadisin sıhhati hususunda bazı sorunlar olduğu belirtmektedir. Bk. Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *'Amelu'l-yeom ve'l-leyl*, thk. Fâruk Hammâde (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1406/1986), s. 195

⁵⁴ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Kûfî, *Kitâbu'l-âsâr*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1355/1936), 42; Tirmizî, "De'avât", 63 (No. 3474); Nevevî *e-ezkâr*, 75. Araştırıldığı kadarıyla halk arasında *لا إله إلا الله* şeklinde şöhret bulan *لا إله إلا الله* cümlesinden sonra *ربي* kelimesinin zikredilmesi her hangi bir kaynakta rastlanılmadı.

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ، وَلَهُ الْحَمْدُ، وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَلَا نَعْبُدُ إِلَّا إِيَّاهُ، لَهُ النِّعْمَةُ، وَلَهُ الْفَضْلُ، وَلَهُ التَّنَائُفُ الْحَسَنُ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ، وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ

“Allah’tan başka (kendisine hakkıyla ibadet edilecek) ilâh yoktur, O tekdir ve ortağı yoktur. Mülk O’nun’dur, hamd O’na mahsustur. O her şeye kadirdir. Günahdan kaçacak güç, ibadet edecek kuvvet ancak Allah’ın yardımıyla kazanılabilir. Allah’tan başka ibadete lâayık bir ilâh yoktur. Biz yalnız O’na ibadet ederiz. Sahip olduğumuz nimet ve lütuf O’nundur. En güzel medh-ü senâ O’na yakışır. Kâfirler hoşlanmasa bile, bütün samimiyetimizle, Allah’tan başka ilâh yoktur, deriz.”⁶⁰ Bir önceki hadiste olduğu gibi bu hadiste de namazdan sonra yapılan zikrin muhtevası ortaya konulmuştur.

3.4. Tesbîh, Tahmîd ve Tekbîr

Farz namazın akabinde yapılması tavsiye edilen zikirlerden biri de tesbîh “سبحان الله” tahmîd “الحمد لله” tekbîr “الله أكبر” ve tehlîl “لا إله إلا الله” kelimelerini belli bir sayıda söylenilmesidir.

Rivâyetlerde namazlardan sonra yapılan tesbîh ve zikirlerin onar, on birer, yirmi beşer ve otuz üçer defa söylenmesi gibi farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu başlık altında söz konusu tesbîh ve zikirlerin kaç defa ve nasıl ifa edileceği hususunda varid olan rivâyetlerin, farklılığa olan delâlet yönü ve farklılığın sebebi aktarılmaya çalışılacaktır.

3.4.1. Sayı Bakımından Tesbîh, Tahmîd, Tekbîr ve Tehlîl

Yukarıda ifade edildiği gibi tesbîh ve zikirlerin kaç defa söylenileceği hususunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Âlimlerce bu rivayetlerin tamamının da sahih olduğu tespit edilmiştir. Ancak farklı olan rivayetlerin hangi bağlamda söylenildiği ve bu rivayetlerin tamamının bütün namazlar için mi söz konusu olduğu gibi meselelerin incelenmesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu başlık altında mezkûr hususlar araştırılacaktır.

3.4.1.1. Tesbîh, Tahmîd ve Tekbîr’in Onar Defa Yapılacağıyla İlgili Rivâyetler

Resûlullah’ın (s.a.v.) ashabına namazın akabinde on defa “Subhânallah”, on defa “Elhamdulillâh”, on defa da “Allah-u Ekber” diyerek zikirde bulunmalarını tavsiyede bulunduğu rivâyet edilmiştir. Ebû Hüreyre’nin (r.a) rivâyet ettiği şu hadis bunun bir örneğidir:

“Sahâbe: “Yâ Resûlullah, varlık sahipleri yüksek makam/dereceleri ve dâimi nimetleri alıp gittiler(kazandılar). Resûlullah (s.a.v.): “Bu dediğiniz nasıl olur?” diye sorunca, sahâbeler: “Çünkü onlar da bizim gibi namaz kılıyor, cihad ediyor ve fazla olan mallarından sadaka veriyorlar” şeklinde cevap verdiler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) onlara cevaben: “Ben size bir şey öğreteyim mi? onunla sizi geçenlere yetiştir, sizden sonra gelenleri de geçersiniz. Sizin yaptığınız gibi yapmış olsalar da hiçbir kimse sizden daha faziletli olamaz. Her namazdan sonra on kere “Subhânallah”, on kere “Elhamdulillâh”, on kere “Allah-u Ekber” söyleyin” buyurmuştur.⁶¹

Mevzu bahis tesbîh ve zikirlerin onar defa okunması hususu fıkıh kitaplarına da konu olmuştur. Malikî âlim ez-Zerrûk, Şerhu Zerrûk ala Metni’r-Risâle adlı eserinde konuyu ele almıştır. O, onar defa “Subhânallah”, “Elhamdulillâh”, “Allah-u Ekber” şeklinde varid olan zikrinin de sahih olduğunu belirtmekte ve Abdullah el-Kûrevî’nin, herhangi bir acelesi olduğunda onar defa, acelesi olmadığında ise otuz üçer defa bu tesbîhleri icra ettiğini aktarmaktadır.⁶²

⁶⁰ Müslim, "Mesâcid", 594; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî. *es-Sünen (el-Muctbâ mine's-Sünen)*, thk. Abdulfettâh Ebû Gûdde (Halep: Mektebetu'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1406/1986), "Salât", 206 (No. 1340).

⁶¹ Buhârî, De'avât, 17 (No. 6329).

⁶² Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Zerrûk Ahmed b. Ahmed b. Muhammed el-Fâsî, *Şerhu Zerrûk âla metni'r-Risâle*, thk. Ahmed b. Ferîd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye 2006), 1/247-248.

3.4.1.2. Tesbîh, Tahmîd ve Tekbîrin On Birer Defa Yapıldığıyla İlgili Rivâyetler

Subhânallah, Elhamdulillâh, Allah-u Ekber tesbîh ve zikirlerin on birer defa okunması İmam Müslim'in konu hakkında rivâyet ettiği hadisten anlaşıldığı, ileri sürülmüştür. Zira İmam Müslim'in rivâyet ettiği hadis *وَتُكَبَّرُونَ، وَتُحْمَدُونَ، دُبْرَ كُلِّ صَلَاةٍ ثَلَاثًا وَثَلَاثِينَ مَرَّةً* şeklinde varid olmuştur.⁶³ Ayrıca hadisin ravilerinden Süheyl, hadiste geçen "her namazın akabinde otuz üç defa tesbîh, tahmîd ve tekbîr getiriniz" ifadesini on bir defa "Subhânallah", on bir defa "Elhamdulillâh", on bir defa da "Allah-u Ekber" olduğunu bunların toplamı otuz üç yaptığını şeklinde hadisi tefsir etmektedir.⁶⁴

İbn Hacer el-Askalânî, bazı âlimlerin görüşünü dikkate alarak, hadiste geçen otuz üç sayısının söz konusu üç kelimeye bölünmek suretiyle on bir sayısına tekabül ettiğini ve böylece meselenin izaha kavuşturulmuş olduğunu belirtmektedir.⁶⁵ et-Tîbî (öl. 743/1343) bu sayıdan maksat, her üç kelimenin (on birer defa söylenmesinin) toplamının otuz üç olma ihtimali olduğu gibi her birinin otuz üç defa söylenmesine de delâlet etme ihtimali olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶

3.4.1.3. Tesbîh, Tahmîd, Tekbîr ve Tehlîlin Yirmi Beşer Defa Yapıldığıyla İlgili Rivâyetler

Bazı rivâyetlerde namazdan sonra yirmi beşer defa "Subhânallah", "Elhamdulillâh", "Allah-u Ekber" ve "Lâilaha illallah" şeklinde tesbîhin yapılması varid olmuştur.

Bu hususta Nesâî, Zeyd b. Sâbit'in (r.a) Sahâbelere, bütün namazların akabinde otuz üç defa tesbîh, otuz üç defa tahmîd ve otuz dört defa da tekbîr getirilmesi emredildi. Ensar'dan birisi, biri rüyamda "Resûlullah mı (s.a.v.) size bunu emretti" diye sorunca ben de "evet" diye karşılık verdim, o da "Bu zikirlere tehlîli de ekleyin yirmi beşer defa deyin daha iyidir" dediğini şeklindeki rüyasını Resûlullah'a anlattı, bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) "öyle yapın" diye buyurdu.⁶⁷ Bu hadisi şerh eden âlimler, söz konusu zikirleri yirmi beşer defa söylemenin peygamber olmayanların rüyasıyla amel etmek anlamına gelmeyeceğini bilakis Resûlullah'ın sözüyle amel etmek olduğunu söylemişlerdir.⁶⁸ Mevzubahis hadisten de anlaşılacağı üzere namazların ardından tesbîh, tahmîd, tekbîr ve tehlîli yirmi beşer defa okumanın sünnete uygun olduğu ifade edilebilir.

3.4.1.4. Tesbîh, Tahmîd ve Tekbîrin Otuz Üçer Defa Yapıldığıyla İlgili Rivâyetler

Buhârî, Müslim ve diğer hadis âlimlerinin rivâyet ettikleri otuz üçer defa "Subhânallah", "Elhamdulillâh" ve "Allah-u Ekber" şeklinde tesbîh ve zikrin yapılması hususunda varid olan hadisler bu başlıkta aktarılacaktır. Genel itibariyle Müslümanlar,

⁶³ Müslim, "Mesâcid", 595.

⁶⁴ Müslim, "Mesâcid", 595; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 7/413. Bezzâr, İbn Ömer'den (r.a.) rivâyet ettiği bir hadiste, Resûlullah'ın (s.a.v.) sahâbeye namazdan sonra on bir defa tekbir, on bir defa tahmîd, on bir defa tehlîl ve on bir defa da tesbîh getirmelerini emrettiği rivâyet edilmiştir. Bezzâr, hadisi zikrettikten sonra mezkûr hadisin senedinde Mûsâ b. Ubeyde'nin bulunduğunu belirtmiştir. Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *Musnedu'l-Bezzâr (el-Bahrû'z-zehâr)*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh vd. (Medine: Mektebetu'l-Ulûl ve'l-Hikme, 1988/2009), 2/263. Bezzâr, *Musnedinde* Mûsâ b. Ubeyde'nin senedinin de bulunduğu başka bir hadisi rivâyet ettikten sonra onun hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: "Musa'nın hadislerinde hata ve nekre bulunmaktadır. İbadet, onu hadisleri ezberlemeden alı koymuştu. Bizim dışımızdaki muhaddisler, Musa'yı zayıf görüp onun hadislerini hüccet olarak kabul etmezler." Bezzâr, *Musnedu'l-Bezzâr*, 1/177.

⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 11/134.

⁶⁶ Alî el-Kârî, *el-Mirkât*. 2/763-764.

⁶⁷ Nesâî, (es-Sünenü's-suğrâ) "Sehv", 3/76 (No. 1350).

⁶⁸ Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî, *Haşiyetu's-Sindî ala'n-Nesâî* (Halep: Mektebu'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1406/1986), 3/76.

namazdan sonra yapılan tesbîh ve zikirlerde; tesbîh, tahmîd ve tekbîrin otuz üçer defa yapılmasını ortaya koyan hadislerle amel etmektedirler.

Tesbîh, tahmîd ve tekbîrin otuz üçer defa zikredilmesine delâlet eden ve yukarıda da istidlâl olarak getirilen şu hadis bu hususta varid olan hadislerden biridir:

“Kim bütün namazların akabinde otuz üç defa سبحان الله otuz üç defa الحمد لله otuz üç defa da الله لا إله إلا الله وحدَه لا شريك له، له الملك وله الحمد وهو على كل شيء قدير -ki bu doksan dokuz eder- ve akabinde söyleyerek yüze tamamlarsa günahları denizköpüğü kadar dahi olsa af olunur.”⁶⁹

Mezkûr hadis açık bir şekilde namazların akabinde otuz üçer defa “Subhânallah”, “Elhamdulillâh” ve “Allah-u Ekber” şeklinde yapılacak zikirlerin meşruiyetine delâlet etmektedir.

Namazdan sonra yapılan tesbîhin toplamı doksan dokuz olduğu, mezkûr hadiste açık bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte bazı rivâyetlerde namazdan sonra otuz üç defa tesbîh, otuz üç defa tahmîd, otuz dört defa da tekbîr” getirilmesi tavsiye edilmiştir. Ka’b b. Acre’den rivâyet edilen şu hadis bunun bir örneğidir: “Resûlullah (s.a.v.), peş peşe yapılan bazı zikirler var ki onu yapan zarar etmez; o da her farz namazın akabinde otuz üç defa tesbîh, otuz üç defa tahmîd, otuz dört defa da tekbîr getirmektir”⁷⁰ buyurmuştur.”

3.4.1.5. Tehlîl

Tehlîl, “Lâ ilâhe illâllâh” cümlesini ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.⁷¹ Bu zikre tehlîl denildiği gibi, bu zikrin Allah’ı tenzîh ve takdis maksadıyla yapılan eklemelerle terkip edilmiş haline de tehlîl denilmektedir. Buradaki tehlîlden maksat cümle-i tayyîbe olarak kabul görülen “Lâ ilâhe illâllâh” olmakla birlikte له الملك وله الحمد وهو على كل شيء قدير terkibi de kastedilmektedir. Söz konusu tehlîlin; yukarıda belirtilen tesbîh, tahmîd ve tekbîrin sayıları da dikkate alındığında, hangisinin akabinde söylenip söylenmeyeceği hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir.⁷²

İmam Müslim, mesele ile ilgili Ebû Hüreyre’nin (r.a.) Resûlullah’ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu: “Kim bütün namazların akabinde otuz üç defa سبحان الله otuz üç defا الحمد لله otuz üç defا da الله أكبر derse -ki bu doksan dokuz eder- ve akabinde له الملك وله الحمد söyleyerek yüze tamamlarsa günahları denizköpüğü kadar dahi olsa af olunur.”⁷³ rivâyet etmiştir. Hadiste açık bir şekilde görüldüğü gibi mezkûr zikrin, tesbîh, tahmîd ve tekbîr’i otuz üç defa söylemeyi telkin eden hadisin muhtevasında mevcuttur. Buna mukabil لا إله إلا الله ve سبحان الله hafızların onar ve on birer defa varid olduğu hadislerde لا إله إلا الله وحدَه لا شريك له، له الملك وله الحمد وهو على كل شيء قدير zikri rivâyet edilmemiştir. Aynı şekilde tesbîh ile tahmîdin otuz üçer tekbîr ise otuz dört defa yapılması hususunda varid olan hadiste de mezkûr ifade bulunmamaktadır. Hal böyle olunca; söz konusu tehlîlin, zikredilen sayıların akabinde de söylenip söylenmeyeceği hususu, tartışmaya açık bir meseleye dönüşmektedir. Nevevî, aynı konuda farklı rivâyetleri cem etme yoluyla لا إله إلا الله وحدَه لا شريك له ifadesinin varid olan tüm sayıların akabinde

⁶⁹ Müslim, "Mesâcid", 597.

⁷⁰ Müslim, "Mesâcid", 596. Namazdan sonra birçok kişi tesbîh ederken tesbîhten “سبحان الله” önce وهو العلي العظيم ذوالجلا ve سبحان الله önce ذوالكبرياء أو العظمة الله أكبر vb. eklemeler yapılmaktadır. Ancak araştırıldığı kadarıyla söz konusu eklemelerin hadis kaynaklarında herhangi bir dayanağını tesbit edilemedi.

⁷¹ İbn Hacer, Fethu'l-Bâri, 11/201.

⁷² İbn Hacer, Fethu'l-Bâri, 2/329.

⁷³ Müslim, "Mesâcid", 597. Mevzu bahis tehlîlden önce الله أكبر كبيراً واحداً من كل شيء gibi sünnette varid olmayan eklemeler yapılmakta ve örnekte olduğu gibi bunların birçoğu dilbilgisi kuralları açısından sorunlu olduğu görülmektedir.

söylenmesinin caiz olduğunu belirtmektedir.⁷⁴ Diğer bazı âlimler ise tesbîh ve zikirlerin lafızlarının tevkîfî olduğu gerekçesini ileri sürerek, mezkûr terkinin otuz üçer defa tesbîh, tahmîd ve tekbîrin yapıldığı zikirlerin akabinde söylenmesinin daha doğru olduğunu belirtmektedirler.⁷⁵

3.4.1.6. Tesbîhattaki Sayılar Meselesinin Değerlendirilmesi

Hafız İbn Hacer, tesbîhât esnasında zikredilen lafızların kaç kere tekrarlanması gerektiği hususunda; tüm görüşlerin meşru olmakla birlikte, sayıca fazla tesbîh ve zikirleri tercih eden görüşün evla olduğunu belirtmektedir.⁷⁶

İbn Hacer; bazı âlimlerin, şer‘an zikirlerin sayılarının belirlenmesinin bir özelliğinin ve bir hikmetinin olma ihtimalinden dolayı şâri‘ tarafından belirlenen me’sûr zikirlerdeki sayıya riâyet edilmemesi durumunda, bu zikirlere has olan sevaba nail olunamayacağını belirttiklerini aktarmaktadır. İbn Hacer, Hafız el-İrâkî’nin (öl. 806/1404) bu âlimlerin söylediklerinin doğru olmadığını zira sevabın kendisine terettüp edeceği muayyen sayı yerine getirildiğini ve kendisine sevap hâsıl olduğunu, ancak daha sonra sayının üzerine aynı türden zikir ekleme yapmakla fazla olan sayı bir önceki sevabı izale edemeyeceğini ifade ettiğini belirtmektedir. İbn Hacer, İrâkî’nin konu hakkındaki söylemini aktardıktan sonra şöyle bir değerlendirmede bulunur: Mevzu bahis durumun niyete göre değişkenlik arz edeceğini söylemek mümkündür. Şöyle ki; kişi şâri‘ tarafından belirlenen sayıyı yerine getirmeyi niyet etmişse, sonra da belirlenen sayının üzerine ekleme yapmışsa –Hocamızın (İrâkî’nin de) da ifade ettiği gibi- me’sûr olandan fazla olan sayı bir önceki sevabı izale etmez. Ancak söz konusu mahdut sayılar az önce anlatılanın dışındaki bir şekilde niyetsiz olarak icra edilmesi durumunda kişinin vaat edilen sevaptan mahrum kalmasına sebep olabilir. ⁷⁷ Karâfî de (öl. 684/1285) konu hakkındaki değerlendirmesinde, namaz sonrası varid olan otuz üç defa tesbih gibi tahdit edilen mendûb amellerde yapılacak ziyadenin mekrûh bidatlerden olduğunu belirtir.⁷⁸

Görüldüğü gibi namazdan sonra tesbîh, tahmîd ve tekbîrlerin onar, on birer, yirmi beşer ve otuz üçer defa icrasının tavsiye edildiği rivâyetlerde mevcuttur. Bununla birlikte devamlı bu sayılardan sadece birisiyle amel edilmesinin, diğerlerinin ihmal edileceği anlamına geldiği söylenebilir. Dolayısıyla konu hakkında varid olan tüm rivâyetlerle amel edilmesinin daha isabetli olacağını ifade etmek mümkündür. Bu nedenle bazen mevzu bahis zikirleri, varid olan farklı sayılarda yapmanın daha uygun olacağını söylemek mümkündür. Böylelikle namazdan sonraki tesbîhât mezkûr sayılar dâhilinde tatbik edildiğinde, “el-İ‘mâl evlâ mine’l-ihmâl” kuralınca konu hakkında varid olan bütün hadislerle amel edilmiş olunacaktır.

3.4.2. Tesbîh, Tahmîd ve Tekbîrin Yapılmasının Keyfiyeti

Âlimler, tesbîh, tahmîd, tekbîr ve tehlîl lafızlarının ayrı ayrı mı, yoksa birlikte mi söyleneceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Başka bir ifadeyle, onar, on birer, yirmi beşer ve otuz üçer defa söylenmesi tavsiye edilen tesbîh سبحان الله tahmîd الحمد لله ve tekbîr الله أكبر, ayrı ayrı mı söylenecek, yoksa سبحان الله والحمد لله والله أكبر şeklinde beraber mi söyleneceği

⁷⁴ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu sahihi Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâ’t-Türâsî'l-‘Arabiyyi, 1392/1972), 5/94.

⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 2/329.

⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 2/329.

⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 2/330.

⁷⁸ Ebü’l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *Envâri’l-burûk fi envâi’l-furûk* (b.y.: ‘Âlemu’l-Kutub, ts.), 4/204.

hususunda bir ittifaktan söz edilemez. Bazı âlimler her üçünün beraber söylenmesini tercih ederken, bazıları ise mevzu bahis kelimelerin ayrı ayrı söylenmesinin daha evla olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁹ İbn Hacer, mevzu bahis kelimelerin her iki şekilde de söylenebileceğini, fakat onların ayrı ayrı söylenmesinde daha fazla harekete ihtiyaç duyulduğu için, sevabının daha fazla olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer, söz konusu zikirler -günümüzde yapıldığı gibi- önce tesbîh, sonra tahmîd ve sonra da tekbîr şeklinde olabileceği gibi bilinen sıraya riâyet edilmeden -önce tekbîr veya tahmîd gibi- kişinin istediği şekilde tesbîh yapılabileceğini de aktarmaktadır.⁸⁰ Konu hakkında şunu söylemek mümkündür: Âlimlerin mesele hakkındaki ihtilafları tesbîh, tahmîd, tekbîr lafızlarının birlikte zikredilip edilmemesinin ve sıralamanın fazileti hususundadır. Bunlardan herhangi birisiyle tesbîhâta başlama zorunluluğu yoktur. Tesbîhât yapmak isteyen kişi mezkûr lafızlardan her hangi birisiyle başlayabilir. Ancak günümüz insanların adet haline getirdiği şekliyle yapılması -kafa karışıklığın oluşmaması açısından- daha uygun olduğu söylenebilir.

4. Namazdan Sonra Sûre ve Âyet Okumanın Meşruiyeti Meselesi

Namazdan sonra hangi sûrenin okunmasının tavsiye edildiğinin yanı sıra, günümüzde namazlardan sonra okunan bazı âyet ve sûrelerin namazdan sonraki zikirlerin muhtevasında olup olmadığı meselesinin de ortaya konulması önemli bir husus olması hasebiyle bu başlık altında mevzu bahis mesele ele alınacaktır.

Namaz akabinde yapılan tesbîhât esnasında “Âyetü'l-kürsî”, “İhlâs”, “Felak” ve “Nâs” sûrelerinin okunması hususuyla ilgili bazı hadisler rivayet edilmiştir. Örneğin: “Her kim ki farz namazın akabinde Âyetü'l-kürsî'yi okursa bir sonraki namaza kadar Allah'ın korumasında olur”⁸¹ şeklinde rivâyet edilen hadis, Âyetü'l-kürsî'nin farz namazını müteakiben okunmasının meşruiyetini gösterdiği gibi teşvik de etmektedir.

Ukbe b. Amir'den rivâyet edilen “Resûlullah (s.a.v.) her namazdan sonra “Mu'avvizeteyn”i, (yani Felak ve Nâs'ı) okumamı emretti”⁸² hadisi, namazdan sonra Felak ve Nâs sûrelerinin okunmasının bir delilidir. Ayrıca aynı hadisin başka bir rivâyetinde “Mu'avvizeteyn” kelimesinin “Mu'avvizât” şeklinde aktarılması, üçüncü bir sûrenin olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Hz. Aişe'nin (r.a.) İhlâs, Felak ve Nâs sûrelerini Mu'avvizât olarak isimlendirmesi üçüncü sûrenin İhlâs olduğunun açık bir delilidir.⁸³ Mu'avvizât ile kast edilenin, Felak ve Nâs sûrelerinin yanı sıra İhlâs sûresinin de olduğunu ortaya koyan başka rivâyetler de bulunmaktadır.⁸⁴

“Sığındıran, koruyan” anlamlarına gelen Mu'avvizânın, İhlâs sûresine de şamil gelmesi söz konusu sûrenin Allah'ın sıfatlarını ihtiva ettiği için tağlib üslubuyla kendisine de aynı ad verildiği belirtilmiştir.⁸⁵

Yapılan araştırmada bahsi geçen sûreler dışında; sabah ve akşam namazlarından

⁷⁹ Ahmed b. Gânim el-Ezherî, *el-Fevâkihü'd-devânî âlâ Risâleti İbn Ebi Zeyd el-Kayrâvânî* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 1/193.

⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/330.

⁸¹ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdi Abdulmecîd (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 3/83. Söz konusu hadisin sıhhati hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Heysemî, *Mec'mu'z-zevâid ve Menbe'u'l-fevâid* adlı eserinde, mevzu bahis hadisin senedi hassendir derken, (Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebibekir el-Heysemî, *Mecme'u'z-zevâid ve Menbe'u'l-fevâid*, thk. Husamuddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1414/1994), “Kitabu'l-ezkâr”, 27 (No. 16924) Nevevî ise *el-Mecmû'*, adlı eserinde *el-Mu'cemu'l-kebir*'de Âyetü'l-kürsî'nin fazileti hakkında varid olan tüm hadislerin zayıf olduğunu ifade etmektedir. (Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/486)

⁸² Ebû Davud, “Salât”, 8 (No. 1523); Tirmizî, 12 “Fedâilü'l-Kur'ân”, (No, 2903).

⁸³ Buhârî, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 14 (No. 5016).

⁸⁴ Nesâî (es-Sünenü's-suğrâ) “İstiâze”, (No. 5430).

⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/62.

sonra yapılan tesbîhâtın akabinde okunan “Haşr” suresinin son üç âyeti, ikinci namazından sonra yapılan tesbîhâtın akabinde okunan “Nebe” sûresi ve yatsı namazından sonra yapılan tesbîhâtın akabinde okunan “Bakara” sûresinin son üç âyeti ile “Mülk” sûresi, namazların akabinde yapılan tesbîhâtın muhtevasında olduğunu belirten herhangi bir rivâyet ile karşılaşılammıştır. Dolayısıyla zikri geçen âyet ve sûrelerin namaz tesbîhâtı kapsamında değerlendirilmemesinin daha isabetli olduğu ifade edilebilir. Ancak mezkûr sûre ve ayetlerin tesbîhâttan bağımsız olarak okunması hususunda rivayetler bulunmaktadır.

İbn Rüşd (el-Hafid) (ö. 520/1126), *el-Beyân ve't-tahsîl* adlı eserinde mescitte Kur'ân-ı Kerîm'in okunmasının hükmü hakkında İmam Malik'e sorulan soruya verilen cevabı yorumlayarak şunu ifade etmektedir: “Namazdan sonra belli bir şekil üzere ve sünnet olarak telakki edilecek şekilde devamlı Kur'ân-ı Kerîm okumak sahâbe döneminde bilinmeyen bir husustur. Dolayısıyla söz konusu durumun İmam Malik tarafından bid'at olarak görüldüğü belirtilmiştir.”⁸⁶

Ancak mevzu bahis âyet ve sûreler hakkında şunu söylemek mümkündür: Genel olarak Kur'ân-ı Kerîm'in tilavetinin fazileti hakkında varid olan âyet ve hadisler hariç, “Nebe” sûresinin her gün ikinci veya başka bir namaz akabinde okunması hakkında, herhangi bir hadisin varid olduğu tespit edilememiştir.⁸⁷ “Haşr” sûresinin son üç âyeti ise, namaz tesbîhâtı kapsamında olmayıp, sabah ve akşam zikirleri esnasında okunması tavsiye edilmiştir.⁸⁸ Başka bir ifadeyle bu âyetler namaz tesbîhâtından sonra sabah ve akşam zikirleriyle beraber okunabileceği gibi, namazdan önce de okunabilir. “Mülk” sûresi yatmadan önce⁸⁹, “Bakara sûresinin son üç âyeti”⁹⁰ de gecenin herhangi bir vaktinde okunması tavsiye edilen zikirler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla bu sûre ve âyetleri, yatsı namazı için geçerli olan tesbîhâtın muhtevası arasında olmayıp ancak gecenin herhangi bir zaman diliminde okunabileceğini ifade etmek mümkündür. Kısacası şunu ifade etmek mümkündür: Allah ile kul arasındaki bağın sağlanması hususunda kulun bunları müstakil olarak okuması daha evla olduğu söylenebilir.

⁸⁶Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed ibn Rüşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerhu ve'tevcîhu ve't-ta'lîl li mesâli'l-Mustahrece*, thk. Muhammed Hacı vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 1/242.

⁸⁷Vahidî, *et-Tefsîru'l-basît*. 4/411 ve Se'âlibî *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, 10/113) gibi müfessirler, Nebe suresinin fazileti hakkında şöyle bir rivayet zikretmektedirler: من قرأ عمَّ يتساءلون سقاها الله سبحانه وتعالى برد الشراب يوم القيامة “Her kim ki Amme suresini okursa Allah kıyamet gününde ona serin içecekten içirecektir”. Zemahşerî ve Beydâvî de mezkûr hadisi ele almışlardır. Muhammed Hatip eş-Şirbîni ise, söz konusu hadisin “Mevzu” olduğunu ifade etmiştir. Bk. Vahidî, *et-Tefsîru'l-basît*. 4/411; Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002), 10/113; Zemahşerî *el-Keşşâf*, 4/692; Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mera'slî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418/2098), 5/281; Muhammed b. Ahmed el-Hatib eş-Şirbîni, *es-Sirâcu'l-münîr fi'l-iâneti âlâ ma'rifeti ba'di maânî kelâmi Rabbînâ'l-Hakîmî'l-Habîr* (Kahire: Matba'atu Bûlâk, 1285), 4/475.

⁸⁸Ma'kil b. Yesâr, Resûlullah'ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etmektedir: “Kim sabahladığında üç defa “Euzu billahî's-semî'l-'alîmi mine's-şeyâtnî'r-raçim” deyip Haşr sûresinin son üç âyetini okursa, o geceleyene kadar Allah, istiğfar edecek yetmiş bin meleği ona vekil kılacaktır. Eğer bu kişi o gün ölürse şehit olarak ölür. Kim bu âyetleri gecelediği vakit okursa yine aynı mertebede olur.” Tirmizî, “Fedâilü'l-Kur'an”, 22 (No. 2922). Nevevî ve İbn Hacer el-Askâlânî, bu hadisin senedinde zayıflık olduğunu belirtmişlerdir. Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Hilyetu'l-ebâr ve şîârü'l-ahyâr fi telhîsî'd-de 'âvât ve'l-ezkâr el-müstahabbe fi'l-leyli ve'n-nehâr*, thk. Abdulkâdir el-Arnâût (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1414/1994), 82; Ebû'l-Fadl Ahmed b. Hacer el-Askâlânî, *Netâicu'l-efkâr fi tahrîci ahâdisi'l-Ezkâr*, thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1429/2008), 2/403.

⁸⁹Cabir (r.a.), Resûlullah'ın (s.a.v.) Secde ve Mülk sûrelerini okumayana kadar yatmadığını rivâyet etmiştir. Tirmizî, “Fedâilü'l-Kur'an”, 9 (No. 2892).

⁹⁰Ebü Mes'ûd el-Ensârî'nin rivâyet ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) Bakara sûresinin son iki ayeti hakkında şöyle buyurmuştur: “Bakara sûresinde iki ayet vardır ki; kim onları gece vaktinde okursa o ayetler onu afetlerden korumak için yeterlidir veya o ayetler onun gece namazının yerine geçme hususunda yeterlidirler.” Buhârî, “Fedâilü'l-Kur'an”, 27 (No. 5040); Müslim, “Salâtu'l-müsâfirin”, 807.

5. Duânın Önemi ve Örnekleri

Duâ, kul ile Allah (c.c.) arasındaki irtibatı sağlayan ve kulun Allah (c.c.) karşısındaki acziyetini bilip kendisine niyazda bulunması için önemli bir unsurdur. Duâ, kulun bütün benliğiyle Allah'a (c.c.) karşı teslimiyetini gösterip maddi ve manevi ihtiyaçlarını Ondan istemesidir. Duâ aynı zamanda yaratılışın bir gereğidir. Allah (c.c.) bu hususla ilgili şöyle buyurmaktadır: *“فَلْ مَا يَغْنَىٰ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ”* (Ey Resûlüm!) De ki: *“Şayet duânız olmasa, Rabbim size ne diye ehemmiyet versin”*⁹¹ ayeti hem duânın önemini ortaya koymaktadır hem de duânın meşruiyetini göstermektedir. Duânın meşruiyetine delâlet eden birçok hadis bulunmaktadır bunlardan biri de şu hadistir: Resûlullah'ın (s.a.v.) *“Hangi duâ kabule daha yakındır”* sorusuna, *“gecenin sonunda ve farz namazlardan sonra yapılan duâdır”*⁹² şeklindeki cevabı namazlardan sonra yapılan duânın meşruiyetini ortaya koymaktadır. Ayrıca mezkûr hadisin, namazdan sonra yapılacak duânın kabule daha yakın olmasına işaret etmesi, kulların namazdan sonra yapacakları en önemli eylemin duâ olduğunun da bir delilidir.

Âlimler, kişi Allah'a (c.c.) duâda bulunması gereken âdâba riâyet ettiği sürece, me'sûr duâyla niyazda bulunabileceği gibi me'sûr olmayan duâyla da niyazda bulunabileceğini ifade etmişlerdir. Ancak bazı insanların şer'i kurallara uygun bir şekilde duâ yapamadığından dolayı, sahih rivâyetlerde varid olan duâlarla niyazda bulunmalarının daha evla olduğu belirtilmiştir.⁹³ Ayrıca şunu da belirtmekte yarar vardır: Resûlullah'ı (s.a.v.) örnek almayı telkin eden âyetlerin muktezasına mazhar olma bakımından, Resûlullah'ın (s.a.v.) yaptığı veya tavsiye ettiği duâlarla niyazda bulunmanın önem arz ettiğini de söylemek mümkündür.

Resûlullah'ın (s.a.v.) farz namazdan sonra yaptığı veya tavsiye ettiği duâlardan bazıları şunlardır: Seleme b. Akva', Resûlullah'ın (s.a.v.) her zaman duâsına *سبحان ربي الأعلى* *“karşılık beklemeden bol veren yüce olan rabbimi noksan sıfatlardan tenzîh ederim”* sözleriyle başladığını işittiğini rivâyet etmektedir. Ümmü Seleme (r.a.), Resûlullah'ın (s.a.v.) sabah namazının akabinde *وَرَزَقًا طَيِّبًا، وَعَمَلًا مَّتَقَبَلًا، وَرَبِّكَ نَافِعًا، وَرَبِّكَ نَافِعًا، وَرَبِّكَ نَافِعًا* *“Allah'ım! Senden faydalı ilim, kabul olunmuş amel ve helal rızık dilerim”* dediğini rivâyet etmiştir.⁹⁴ Mu'âz (r.a.), Resûlullah (s.a.v.) onun elini tutarak şöyle dediğini: *“Ey Mu'âz, Allah'a yemin olsun ki seni seviyorum”* dedikten sonra yine ona hitaben *“Ey Mu'âz, her namazın akabinde اللَّهُمَّ اعْنِي عَلَيَّ ذِكْرَكَ وَحُسْنَ عِبَادَتِكَ وَشُكْرَكَ وَحُسْنَ عِبَادَتِكَ”* *“Allah'ım! Seni zikretmek, Sana şükretmek ve şeriata uygun olarak Sana ibadet etmek için bana yardım et”* duâsını terk etmemeni tavsiye ediyorum” buyurmaktadır.⁹⁵

Resûlullah'ın (s.a.v.) namazdan sonra selam verince şöyle duâ ettiği rivâyet edilmektedir: *اللَّهُمَّ اجْعَلْ خَيْرَ عُمْرِي آخِرَهُ، وَخَيْرَ عَمَلِي خَوَاتِمَهُ، وَاجْعَلْ خَيْرَ أَيَّامِي يَوْمَ الْآلَاكِ”* *“Allah'ım! Ömrümün en hayırlısını ömrümün sonu, amelimin en hayırlısını amelimin sonu ve günlerimin en hayırlısını da Sana kavuşacağım gün eyle.”*⁹⁶

Ebû Bekre, Resûlullah'ın (s.a.v.) her namazın akabinde *اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْكُفْرِ وَالْفَقْرِ”* *“Allah'ım! Küfürden, fakirlikten ve kabir azabından sana sığınırım”* duâsını okuduğunu

⁹¹ el-Furkân, 25/77.

⁹² Tirmizî, "Deavât", 81 (No. 3499); İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-Bârî*, 7/7.

⁹³ Nevevî, her insanın âdâbına uygun duâ etmeyi beceremeyeceğini, dolayısıyla duâ etmek isteyenlerin mahzurlu durumlara düşmemek için de me'sûr olan duâlarla iktifa etmelerinin evla olduğunu ifade etmektedir. Nevevî, *el-Ezkâr*, s. 396. Ayrıca bk. Hasan b. Ammâr Şirinbilâli, *Merâkî'l-felâh şerhu metni Nûri'l-idâh*, thk. Naim Zerkûr (b.y.: el-Mektebetu'l-asriyye, 2005), 120; Ebûbekir b. Muhammed ed-Dimyâfî, *Îlânetu't-tâlibîn alâ halli elfâzi Fethi'l-mü'în* (Dâru'l-fikr, 1997), 1/217.

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Muşned*, 44/140 (No. 26521); İbn Mâce, "İkâmetu's-selâvât", 32 (No. 925).

⁹⁵ Ebu Davut, "Salât", 8 (No. 1522); Nesaî; "Amelül'l-yevm ve'l-leyle", 46 (No. 9857), Nevevî, söz konusu hadisin senedinin sahih olduğunu ifade etmektedir. Nevevî, *el-Ezkâr*, 73.

⁹⁶ Ahmed b. Muhammed İbn Sünnî, *‘Amelü'l-yevm ve'l-leyle suluku'n-Nebîyyî me'a Rabbihî azze ve celle ve mu'âşeretuhu me'a'l-'ibâd*, thk. Kevser el-Burnî (Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmîyye ve Müessesetu 'Ulûmî'l-Kur'ân, ts.), 108.

rivâyet etmektedir.⁹⁷

اللَّهُمَّ أَصْلِحْ لِي دِينِي الَّذِي جَعَلْتَهُ لِي عِصْمَةً، وَأَصْلِحْ لِي دُنْيَايَ الَّتِي جَعَلْتَ فِيهَا (s.a.v.) Suheyb, Resûlullah'ın (s.a.v.) مَعَايِشِي، اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ، وَأَعُوذُ بِعَفْوِكَ مِنْ نِقْمَتِكَ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْكَ، لَا مَانِعَ لِمَا أَعْطَيْتَ، وَلَا مُعْطِيٍّ لِمَا مَنَعْتَ، وَلَا يَنْفَعُ ذَا الْجَدِّ مِنْكَ الْجُدُّ

“Allah’ım, işlerimin payandası olarak kıldığın dinimi doğru kıl! Yaşamımı içinde kıldığın dünyamı da doğru kıl! Gazabından rızana sığınırım. Allah’ım! Azabından affına sığınırım. Senden yine Sana iltica ederim. Allah’ım! Senin verdiğine engel olacak, vermediğini de verecek bir kimse yoktur. Senin lütfun olmadan hiçbir zengine serveti fayda vermez.” bu duâyı namazdan sonra okuduğunu Ka’b’e haber vermiştir.⁹⁸

Ebû Umâme (r.a.), hem farz hem nâfile namazların akabinde Resûlullah’a yaklaştığında O’nun “ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي ذُنُوبِي وَخَطَايَايَ كُلَّهَا، اللَّهُمَّ أَنْعِشْنِي، وَاجْبُرْنِي، وَاهْدِنِي لِصَالِحِ الْأَعْمَالِ وَالْأَخْلَاقِ، إِنَّهُ لَا يَهْدِي لِصَالِحِهَا، وَلَا يَصْرِفُ سَيِّئَهَا إِلَّا أَنْتَ (dini yaşamada) diri tut. Bana teselli ver. Bana sâlih amel ve iyi ahlak nasib et. Şüphesiz bunların iyisine ancak sen ulaştırır ve bunların kötüsünden de ancak sen uzaklaştırırsın”⁹⁹ şeklindeki duâyı okuduğunu işittiğini rivâyet etmektedir.

Berâ (r.a.), “Biz Resûlullah’ın (s.a.v.) arkasında namaz kılarken, O’nun sağında safa durup selam verdiğiğinde, yüzüyle bize yönelmesini isterdik” dedikten sonra, Resûlullah’ın (s.a.v.) رَبِّ قَبِي عَذَابِكَ يَوْمَ تَبْعَثُ - أَوْ تَجْمَعُ - عِبَادَكَ (s.a.v.) “Rabbim, kullarını diriltecek/toplayacak günde beni cehennemden koru!” dediğini işittim” şeklinde rivayette bulunmaktadır.¹⁰⁰ Amr b. Meymûn, Sa’d’ın (r.a.) “Resûlullah’ın (s.a.v.) namazdan sonra وَأَعُوذُ بِكَ مِنَ الْجِنَّ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنَ الْقَبْرِ Ey Allah’ım, korkaklıktan sana sığınırım. Aşırı ihtiyarlıktan sana sığınırım. Dünya fitnesinden sana sığınırım. Kabir azabından sana sığınırım” duasıyla (Allah’a) sığındığını söylediğini ve Sa’d’ın, bir öğretmenin öğrencilerine yazıyı öğrettiği gibi bu duâyı evlatlarına öğrettiğini rivâyet etmektedir.¹⁰¹

el-Esbâğ b. Nubâte, Ali’nin (r.a.) şöyle söylediğini: “Her kim ki tastamam hayır elde etmek istiyorsa, namazdan ayrılırken şunu söylesin; سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ “Mutlak izzet sahibi olan rabbim, onların yakıştırdığı nitelemelerden münezzehtir. Bütün peygamberlere selâm olsun ve âlemlerin rabbi olan Allah’a hamdolsun” duâsını okusun”¹⁰² rivâyet etmektedir. Fakihler de bu rivâyetten hareketle duânın bununla bitirilmesini uygun görmüşlerdir.¹⁰³

6. Tesbîhâtın Tertîbi/Düzeni

Namaz akabindeki tesbîhâtın belli bir düzene sahip olup olmadığı meselesi de önemli bir husustur. Konu hakkında rivâyet edilen hadisler ve âlimlerin konu hakkındaki görüşlerine bakıldığında namaz akabinde yapılan tesbîhâtın tamamı belli bir düzene sahip olduğu söylemek mümkün değildir. Buna mukabil kısmi bazı duaların bir düzen içinde yapıldığı görülmektedir. Örneğin namaz kılan kişi sabah ve akşam namazlarından sonra - لا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ

⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/17 (No. 2381); Nesâî, "Mesâcid", 314 (No. 1271) .

⁹⁸ Nesâî, "Amelu'l-yevm ve'l-leyle", 55 (No. 9888).

⁹⁹ İbn Sünnî, *Amelu'l-yevm ve'l-leyle*, 104.

¹⁰⁰ Müslim, "Müsâfirûn", 709.

¹⁰¹ Buhârî, "Cihad", 25 (No. 2822).

¹⁰² Ebubekir Abdurrezzâk b. Hümâm es-Sen'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-'Azemî (Hindistan: nşr. el-Meclisu'l-İlmiyyi, 1403), 193 (No. 3196).

¹⁰³ Şirinbilâlî, *Merâkî'l-felâh*, 120; Dimyâtî, *Î'ânetu't-tâlibîn*, 1/217.

akabinde yedi defa da *اللَّهُمَّ أَجْزِي مِنَ النَّارِ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* şeklinde dua etmesi tavsiye edilmiştir.¹⁰⁴ Dolayısıyla selamdan hemen sonra mezkûr zikirlerin on ve yedi defa yapılmasının tavsiye edilmesi kısmen de olsa bir tertip ve düzenden söz edilebilir. Yani bahsi geçen zikirler yapılmaksızın diğer zikirlerle geçmenin doğru olmadığı söylenebilir. Kısacası tesbîhâtın kısmen belli bir düzene sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ama belli düzen ve tertibin bütün tesbîhât için söylenmesi mümkün olmadığı ifade edilebilir. Klasik fıkıh eserleri incelendiğinde de namazdan sonra yapılan tesbîhâtın belirli bir format dâhilinde yapılmasına yer verilmediği görülmektedir.

Sonuç

Dünya hayatının her aşamasında insanlar için örnek teşkil eden Resûlullah (s.a.v.) ibadetlerde de örnek alınması Allah'ın (c.c.) emridir. Dolayısıyla kişi, ibadet tesbîh ve zikirlerini sünnete uygun bir şekilde yapması Allah'ın (c.c.) emrine imtisal etmenin bir sonucudur. Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyetinde ve müteaddit hadislerde namazdan sonra yapılan tesbîh ve zikirlerin meşruiyetine ve faziletine değinmektedir. Ayrıca tesbîh ve zikirlerin meşruiyeti icmâ ile sabittir.

“Resûlullah (s.a.v.) her namazdan sonra şu zikirleri yapardı” hadisin genel ifadesinden hareketle hem farz, hem de sünnet namazlarından sonra tesbîhâtın yapılabileceği söylenebilir. Ancak evla olan, farz namazlardan sonra tesbîh ve zikirlerin icra edilmesidir.

Tesbîh ve zikirlerin muhtevasıyla ilgili birçok hadis varid olmuştur. “İbadetlerde aslanan tevkîfliktir” kaidesine tesbîh ve zikirlerin nasslarda belirtildiği şekilde ifa edilmelidir. Birçok âlim de bu konuya dikkat çekmektedir.

Namazdan sonra tesbîh, tahmîd ve tekbîrlerin onar, on birer, yirmi beşer ve otuz üçer defa icrasının tavsiye edildiği rivâyetlerde mevcuttur. Bununla birlikte devamlı bu sayılardan sadece birisiyle amel edilmesinin, diğerlerinin ihmal edileceği anlamına gelmesinden dolayı konu hakkında varid olan tüm rivâyetlerle amel edilmesinin daha isabetli olduğu söylenebilir.

Konu hakkında rivâyet edilen hadisler ve âlimlerin mesele hakkındaki görüşlerine bakıldığında sabah ve akşam namazların akabinde yapılan tesbîhâtların bir tertip içinde yapılmalıdır. Ancak klasik eserlerde diğer vakit namazlardan sonra yapılan tesbîhâtın bir tertip ve düzeninden söz edilmemekle birlikte bunların da bir düzen içinde yapılmasının daha uygun olduğu söylenebilir.

Namazdan sonra tesbîhât esnasında Ayete'l-Kürsî, İhlâs, Felak ve Nâs sûrelerinin okunması hadislerle sabittir. Ancak bu sûreler dışında kalan Haşr suresinin son üç âyeti, Nebe sûresi, Bakara sûresinin son üç âyeti ve Mülk sûresi'nin namazların akabinde okunmasıyla ilgili herhangi bir rivayet bulunmamaktadır. Tesbîhâttan bağımsız olarak mezkûr sûre ve ayetlerin okunması rivayetlerle sabittir.

Kişi Allah'a me'sûr duâyla niyazda bulunması evladır. Ancak gereken âdâba riâyet edildiği sürece, me'sûr olmayan duâyla da niyazda bulunabilir.

Dua ve tesbîhât konuları özellikle hadis alınanda çalışan kişiler tarafından ele alınıp çalışılması da önem arz etmektedir.

¹⁰⁴ Abdulhamid eş-Şirvânî, *Hâşiyetü Şirvânî* (Tuhfetü'l-muhtâc fi şerhi'l-Minhâc ile birlikte) (b.y.: el-Mektebetü'ticâriyyetü'l-kübrâ, 1983), 2/104; Muhammed b. Ahmed er-Remlî, *Nihâyetu'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Dâru'l-fikr, Beyrut 1984), 1/550.

Kaynakça

- Abdurrezzâk b. Ebubekir Hümâm es-Sen'ânî. *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zemî. 11 Cilt. Hindistan: nşr. el-Meclisu'l-İlmiyyi, 1403/1983.
- Adevî, Ali b. Ahmed. *Hâşiyetu'l-Adevî, 'alâ Şerhi Kifâyeti't-tâlibi'r-Rabbânî*, thk. Yusuf el-Bikâ'î. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Muşned*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 45 Cilt. b.y.: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Akay, İhsan. "Teori ve Pratikte Namaz Sonrası Tesbihât". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2017/1) 149-168.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmut b. Ahmed Bedruddîn. *'Umdetu'l-kârî şerhu Sahihi'-Buhârî*, 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabîyyi, ts.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'an*, thk. Muhammed en-Nemir vd. 8 Cilt. b.y.: Dâru Taybe, 4. Basım, 1417/1997.
- Beydâvî Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mera'shî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1418/2098.
- Bezzâr, Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik. *Musnedu'l-Bezzâr*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikme, 1988/2009.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *Câmi'u'l-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Cessâs, Ahmed b. Alî Ebû Bekr er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Abdusselâm Muhammed Alî Şâhîn. 3 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sihâhu'l-'Arabîyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr 'Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasan Seyyid Şerif Alî b. Muhammed b. Alî. *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Siddîk el-Minşâvî Kahire: Dâru'l-Fadile, 1403/2083.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.
- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Kûfî. *Kitâbu'l-âsâr*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1355/1936.
- Ezherî, Ahmed b. Ğânim. *el-Fevâkihu'd-devânî âlâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*. 2 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- Fâsî, Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Zerrûk Ahmed b. Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Zerrûk âlâ metni'r-Risâle*. thk. Ahmed b. Ferîd, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Hâzin, Alâuddîn Ali b. Muhammed. *Lubâbu't-te'vîl fi me'âni't-Tenzîl*, thk. Muhammed Şahin, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddîn Ali b. Ebubekir. *Mecme'u'z-zevâid ve Menbe'u'l-fevâid*. thk. Husâmuddîn el-Kudsî. Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1414/1994),
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *Tahrîru'l-mâ'nâ's-sedîd ve tenvîru'l-'akli'l-cedîd min tefsîri'l-Kitâbi'l-Mecîd*, 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnîsiyye li'n-neşr, 1984.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Ahmed. *Fehu'l-Bârî şerhu Sahihi'l-Buhârî*, thk. Mes'ûd Abdulhamîd - Muhammed Fâris. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1960.

- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Ahmed. *Netâicu'l-efkâr fî tahrîci ahâdisi'l-Ezkâr*. thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi. Dîmaşk: Dâru İbn Kesîr, 2. Basım, 1429/2008.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed el-Makdisî. *Umdetu'l-fıkıh*. thk. Ahmed Muhammed Azzûz. b.y.: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1425/2004.
- İbn Mâce Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen (Sünenü İbn Mâce)*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd.. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1430/2009.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1994.
- İbn Nüceym, Zeynuddîn b. İbrahim. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1. Basım. ts.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed Ebü'l-Velîd el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerhu ve'tevcîhu ve't-ta'îlî lî mesâli'l-Mustahrece*. 18 Cilt. thk. Muhammed Hacî vd. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım. 1408/1988.
- İbn Sünnî, Ahmed b. Muhammed. *'Amelu'l-yeom ve'l-leylê suluku'n-Nebîyyî me'a Rabbihi azze ve celle ve mu'âşeretuhu me'a'l-'ibâd*. thk. Kevser el-Burnî. Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmîyye ve Müessesetu 'Ulûmi'l-Kur'ân, ts.
- İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh. *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1424/2003.
- Karasu Teceli-Demirkol Aslan Ali. "Üstün Yetenekli Öğrencilerin İhtiyaç Duydukları Manevi Danışmanlık Hizmetleri Üzerine Bir İnceleme". *Din ve Bilim* 1/2 (Aralık 2018), 112-127.
- Kârî, Ali b. Sultan Nureddîn. *Mirkâtu'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1422/2002.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmî' lî ahkâmi'l-Kur'ân*, thk, Ahmed el-Berdûnî vd. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- el-Mevsûa'u'l-fıkhiyye el-Kuveyyiyye*. 45 Cilt. Kuveyt: Vizârtu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmîyye, 2. Basım, 1404-1424/1984-2004.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhiḥ*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabîyye, ts.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb. *'Amelu'l-yeom ve'l-leyl*. thk. Fâruk Hammâde. Beyrut: Müessestu'r-Risâle, 1406/1986.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb. *es-Sünen (el-Muctbâ mine's-Sünen)*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. 8 Cilt. Halep: Mektebetu'l-Matbû'âti'l-İslâmîyye, 1406/1986.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref. *Hilyetu'l-ibrâr ve şîaru'l-ahyâr fî telhîsi'd-de 'âvât ve'l-ekzâr el-müstahabbe fî'l-leyli ve'n-nehâr*. thk. Abdulkâdir el-Arnâût, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1414/1994.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref. *el-Minhâc şerhu sahihi Müslim b. Haccâc*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabîyyi, 2. Basım, 1392/1972.
- Remlî, Muhammed b. Ahmed. *Nihâyetu'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1984.
- Sâ'âtî, Ahmed b. Abdurrahman el-Bennâ. *el-Fethu'r-Rabbânî lî tertibi Müsnedi'l-İmâmi Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, 24 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabîyyi, ts.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Kesf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*. thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr. 10 Cilt. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002.

- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrâhîm vd. 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-vatan, 1418/1997.
- Sindî, Muhammed b. Abdilhâdî. *Hâşiyetu's-Sindî 'ala'n-Nesâî*. 8 Cilt. Halep: Mektebu'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 2. Basım. 1406/1986.
- Şenkîfî, Muhammed b. Muhammed Sâlim. *Levâmi'u'd-durer fî hetki estâri'l-Muhtasar*. thk. Dâru'd-durer. Nuvakşut: Dâru'r-Rıdvân, , 1436/2015.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. Dımâşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414/1994.
- Şirbînî, Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *es-Sirâcu'l-münîr fî'l-i'âneti alâ ma'rifeti ba'di ma'ânî kelâmi Rabbînâ'l-Hakimî'l-Habîr*. 4 Cilt. Kahire: Matbaati Bûlâk, ts.
- Şirvânî, Abdulhamid. *Hâşiyetu Şirvânî*, (Tuhfetü'l-muhtâc fî şerhi'l-Minhâc ile beraber basılmış,,) (b.y.: el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 4020/2000.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *es-Sünen (Sünenü't-Tirmizî)*. thk. Beşşâr 'Avâd. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Uteybî, Abdullah b. Mâni'. *Nitâcu'l-fikr fî ahkâmi'z-zikr*. Riyad: Dâru't-Tedmurîyye 2014.
- Vâhidî, Ali b. Ahmed. *et-Tefsîru'l-basît*. thk, Süleymân b. İbrâhîm b. Muhammed el-Husayn – Muhammed b. Abdullah b. Sâbih et-Tayâr vd, Riyad: 'İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmiyyî, 1430/2009.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabi, 1407/1987.